

Diskusija prof. dr Veselina Vukotića na sastanku ekonomskih eksperata sa Predsjednikom i članovima Vlade Crne Gore, a povodom Vladinog prijedloga mjera za suzbijanje posljedica pandemije virusa COVID-19

Poštovani Predsjedniče Vlade,

Hvala na pozivu.

Na samom početku bih želio da zahvalim premijeru Markoviću što su nam, barem meni, povratili vjeru u efikasnu državu u borbi protiv virusa COVID-19. Ja bih se i dodatno zahvalio, jer je to prvi put bila praktična provjera koncepta „Crna Gora - mikro država“, koji sam izlagao prije 20 godina. Zapravo, veliki broj administracije je tokom posljednjeg mjeseca bio kući, iz ovih ili onih razloga... Država bi trebalo da radi kao što je radila posljednjih mjesec dana!... Sve je bilo ubrzano i efikasno. Prešli smo na online nastavu za školu u 10 dana, za šta bi nam, u normalnim prilikama, trebale makar dvije godine! Ovo iskustvo bi trebalo da bude jedna od polaznih premisa u gradnji, ne samo ekonomskog sistema. Odnosno, kako iskustvo rada države u dobu epidemije iskoristiti za jednu **funkcionalnu transformaciju državne uprave**. I ne samo nje, već i birokratije koja sve više postoji u kompanijama. Zaista, mnogo pozitivnog se može naučiti od ove epidemije.

Kada razmišljam o ekonomskim mjerama, moje polazište ima tri konkretne premise:

1. Ova kriza će globalno, a to znači i u Crnoj Gori, dugo trajati. Ovo je, po svemu sudeći, jedna od najvećih kriza u istoriji ove civilizacije! Ja razmišljam da je to početak istorijske prekretnice u našoj civilizaciji!

2. Moramo za svaku mjeru koju danas donesemo da uzmemo u obzir dugoročne posljedice; biti svjesni da ona otvara neke procese u budućnosti.
3. Ja se ne osjećam toliko kompetentno da dajem neke ubjedljive praktične preporuke, jer ne poznajem dobro crnogorsku ekonomiju iznutra. Iako sam čovjek koji je više navrata duboko ulazio u njenu suštinu, bilo kroz neke sanacione programe kasnih 80-tih godina ili prilikom uvođenja DEM/EUR. Kad govorim da se ne osjećam kompetentnim, mislim da ne znam baš atmosferu u firmama, cijenu koštanja i njeno formiranje, bilanse i cirkulaciju novčanih tokova i reprodukcione lance zavisnosti i lance sabdijevanja. Zato se divim onima koji sve znaju o ekonomiji, samo što ne razumiju šta je ekonomija

Ja svoje mišljenje uglavnom izvlačim iz mog iskustva predsjednika Odbora direktora „Plantaža“ i rektora privatnog univerziteta UDG.

Ja bih moje mišljenje, bolje reći neke sugestije i dileme dao kroz nekoliko blokova, a opet sa platforme jedne indijanske mudrosti: „*Nikada ne kritikuj onoga čije mokasine nijesi nosio.*“.

Ja bih to iznio u četiri umrežena i međuzavisna bloka, slična onom isprepletanom ribarskom konopu. Ono što te blokove uvezuje jeste **ideja razvoja**. Odnosno, vizija razvoja koja treba da bude okosnica rasprave o ovim mjerama. Znači, polazim od potrebe da imamo kakvu-takvu viziju i da je kada zatreba, prilagođavamo okolnostima, a njoj, toj viziji, prilagođavamo trenutne mjere.

U raspravu treba unijeti dvije važne komponente:

1. Vrijeme;
2. Bilanse.

Odnosno, sve ove mjere treba posmatrati makar u kontekstu najmanje dvije godine. I neki cilj bi trebalo da bude da GDP 2022. godine bude na nivou 2019. god, uz ozbiljni početak promjene strukture privrede i načina shvatanja ekonomije. Možda ovo nekome izgleda

kao pesimizam. Ne smetnimo sa uma da je platni promet u martu (mjere su uvedene 13.03.2020. god) pao za 40%. Isto tako, prodaja vina „Plantaža“ u Crnoj Gori je na nivou 5-10% prošlogodišnje prodaje u ovom periodu. Bez turističkog tržišta, odnosno, izvoza, naš GDP je u opasnosti. Jedna trećina našeg GDP-a zavisi direktno ili indirektno od turizma. Turizam je naša razvojna niša!

Rasprave o ovim mjerama moraju da se oslanjaju na neki **koncept**, da imaju neki **konceptualni okvir**, na neku viziju razvoja. Taj koncept je ona nevidljiva platforma svih ovih mjera. Mjere su samo vidljivi dio tog „ledenog brijega“. Ja sam taj koncept osjetio samo u jednoj rečenici premijera Markovića na kraju obraćanja, a to je da Vlada ovim mjerama **pomaže** građane i privredu i da očekuje se da svaki euro te pomoći oplodi. Ja polazim od toga da je to koncept na kojem počivaju ove mjere, jer treba da znamo da iste mjere u različitim konceptima mogu dati različite rezultate.

U okvirima koncepta, shodno kojem svaki euro koji uložimo kroz paket mjera treba da doprinese očuvanju onoga što imamo i stvaranja pretpostavke za brži oporavak ekonomije, treba razmatrati i ocjenjivati ove i buduće mjere.

I blok

Prvi blok se odnosi na mjere subvencije. Ja tu nemam šta da kažem, sem da je ovo izuzetno hrabar potez Vlade koji zaslužuje poštovanje. Koliko je hrabar, shvatićemo krajem maja. Ja ne znam da li su ovo dobre mjere i kakve će rezultate dati, ali, ja ne bih, u ovoj situaciji duha u Crnoj Gori, mogao smisliti bolje. Mislim da neka cjepidlačenja koja sam čuo ne vode ukupnom cilju ovih i drugih mjera Vlade! Ko je do sada istinskim radom zarađivao euro, njemu tih skoro 200-300 EUR znači mnogo! Oni koji su živjeli na račun bilo kakve rente – njima ne bi bilo dovoljno ni 10 puta više!

Što se tiče subvencija, nekoliko napomena:

1. Subvencije ne treba shvatati kao **preživljavanje!** Treba ih shvatati kao dio dugoročne vizije na kojoj treba raditi. One su pomoć države¹ prije svega da bi počeli preduzetnici i kompanije i u ovom vremenu da razmišljaju o promjeni načina poslovanja i o tome šta se mora dalje činiti. Veliko je pitanje šta će se dešavati u našoj i globalnoj ekonomiji i poslije tri mjeseca, ako imamo npr. sumorni podatak u svijetu da će od oko 225 miliona ljudi izgubiti posao. Situacija je suviše ozbiljna da bi se od **nje uplašili**. Ne smijemo se uplašiti... **Strah** je najniži nivo ljudske energije, a nama sada treba velika, i pojedinačna i zajednička energija. Treba nam **HRABROST** da se mijenjamo, da bi se u hodu prilagođavali situacijama koje će se mijenjati iz sata u sat! Trebaju nam ljudi **koji misle**, a ne samo menadžeri i birokrate! Ljudi koji imaju viziju. A **vizija** je pogled na nas danas iz npr. avgusta ove godine, iz kraja ove godine, iz ljeta iduće godine... Samo tako možemo znati šta i kako da radimo sada.
2. Subvencije ne smiju ući u preduzeće! To se shvata kao socijala i brzo bi se pretvorilo u neotuđivo pravo! Socijala mora biti van preduzeća i striktno odvojena od redovnog poslovanja. Preduzeće mora da zarađuje novac na tržištu, a ne da ga očekuje od države. Socijalni jastuci koji su neophodni moraju biti van firme.
3. Država treba da se, sa poboljšanjem situacije, mnogih mjera, koje je do sada uvela i koje će još uvoditi, **odrekne**. Plašim se da će država željeti da nastavi brigu (tj. kontrolu nad ekonomijom, što bi moglo da ugrozi kako samu ekonomiju, tako i demokratsko političko uređenje). I u ekonomiji treba da bude nešto slično kao sa epidemijom: zar ne bi bilo apsurdno da svi i dalje nosimo maske, a epidemija prošla!... Kad prođe!

---

¹ Ne mala – to je oko 60 miliona bruto (uplata države + odustajanje države od prihoda) za dva mjeseca!

Treba da znamo da Crna Gora mora biti **otvorena ekonomija**, moramo biti otvoreni stranim investitorima, uz napomenu da je i svaki strani turista naš investitor, da se ne zaludujemo velikim teorijama o uređenju svijeta i da ne vodimo brigu o vodećim ideologijama... Bez otvorenosti, crnogorska ekonomija bi se razvijala na tržištu demografskog potencijala od 650.000 stanovnika, što bi bilo nedovoljno za generisanje bržeg razvoja... Moramo širiti naše tržište, pored izvoza, zato je važan turizam. Turizam nijesu samo prihodi preko milijardu, već je to dodatno tržište od oko 2 miliona ljudi... Mi možemo imati neku firmu, npr. informatičku, koja bi mogla imati prihod iz inostranstva preko milijardu (kao sada turizam), ali ona ne bi izazivala multiplikativne efekte u domaćoj ekonomiji koje ima turizam. Turizam je najdemokratskiji vid razvoja, jer veliki broj ljudi ima neku korist od turiste.

Mora se sačuvati **sloboda** koja je malo drugačije shvaćena, jer danas mi kao da ne umijemo biti slobodni, mi tražimo slobodu za sebe na uštrb drugih ljudi, i ne želimo ničega da se odrekemo zbog njih, smatrajući da je to kršenje naših ličnih prava i sloboda. Prisutan je nevjerovatan egoizam, ali i sužena svijest, kako bi rekao profesor Gluščević. Moramo shvatiti da je sloboda **kada naučiš da očekuješ nešto od sebe samog**, a ne od okoline, države, **ali i kada lako daješ**.

II blok

Drugi blok bi se odnosio na infrastrukturu, bolje reći na **funkcionisanje sistema**, odnosno države. Tu prije svega mislim na vitalne sisteme kao što su zdravstveni sistem, obrazovni sistem, sistem bezbjednosti, penzioni sistem, kao i na infrastrukturu: putnički, željeznički i vazdušni saobraćaj. Odnosno, moramo **obezbijediti funkcionisanje države!** Trebalo bi da imamo makar nacrt dinamičnih bilansa za sljedeće dvije godine!

U ovom statusu je i sektor poljoprivrede i pomaganje razvoja poljoprivrednih proizvođača! Ulaganje u ovaj sektor treba zasnivati ne samo na većem ulaganju novca, već i na ulaganju u tehničko-tehnološki i digitalni razvoj ove oblasti. "Poljoprivreda je 90% nauka i tehnologija, a 10% sve ostalo." (Šimon Perez, predsjednik Izraela)

III blok

Treći blok se odnosi na kompanije! Kako sačuvati kompaniju? Kako sačuvati privredu? Kako sačuvati proizvodnju? Kako sačuvati imovinu? Kako sačuvati i unaprijediti viziju razvoja kompanije? To primarno nije zadatak Vlade. To je moj ključni stav zasnovan na principima liberalizma. To je zadatak kompanija, njihovog menadžmenta i vlasnika, a Vlada je ta koja stvara uslove u okviru kojih se vizija razvoja kompanija treba realizovati. Vlada treba da pomogne – ali **inicijativa** treba bazično da dolazi iz **kompanija i udruženja privrednika**.

Mislim da su Vladine mjere odlaganja nekih obaveza važne (porez na dobit, porezi i doprinosi, odlaganje rate kredita, i sl) i to je velika pomoć kompanijama. Odlaganje svih ovih obaveza treba shvatiti kao ulaganje u održavanje proizvodnje, odnosno core djelatnosti kompanije, kao i u razvoj kompanije. U ovoj fazi se ne bih zalagao za oslobađanje od ovih obaveza, samo bih to odložio. Kroz 2-3 mjeseca će se vidjeti situacija i donijeti odluka da li da se vraća ili da se oprost.

Razumijem da u ovom trenutku pažnja se fokusira na očuvanje radnih mjesta.

Ipak, nakon epidemije fokus treba staviti na očuvanje kompanije i na radna mjesta koja doprinose razvoju kompanije. Funkcionisanje kompanije tokom ovog perioda pokazuje i puno radnih mjesta koja nijesu neophodna za njen razvoj.

Ne treba da zaboravimo da je većina kompanija u privatnom vlasništvu! Vlasnik kompanije mora da preuzme dio rizika u ovoj situaciji!

Svaka kompanija je svijet za sebe! Svaka kompanija mora da se okrene sebi! Svaka kompanija treba da pravi plan održavanja proizvodnje, odnosno usluga, da čuva svoj core biznis i imovinu kompanije.

Svaka kompanija treba da razvija jedan **nov razvojni pogled na sebe**... One kompanije koje sve ove mjere budu shvatale kao borbu za preživljavanje i koje smatraju da im država sve treba rješavati, mislim da nijesu dugog vijeka!... “A đe je novac za to?”... Ne, nije to pitanje! Pitanje je gdje su **ideje**, gdje su **nove mreže**, **novi proizvodi**, **novi lanci snabdijevanja**... Ovo je vrijeme ne samo očuvanja i unapređenja postojećeg biznisa, već traženja novih, a imajući u vidu promjene koje je donijela epidemija. Najopasnije je čekati, razvijati pesimizam i nemoć, žaliti se... Ovo je vrijeme borbe, pregalaštva, novih biznisa... Vrijeme učenja... Vrijeme kada se što je moguće više treba **umrežavati**... Vrijeme ulaganja i razvoja **preduzetništva**! Vrijeme ulaganja u **nove tehnologije**!

Teško je reći sada kakva će biti ekonomija, koji je tip ekonomija tog novog doba na globalnom nivou. Ali se može reći da njoj vodi tzv. digitalna transformacija kompanija... Npr. prije šest mjeseci pokrenuli smo digitalnu transformaciju kompanije “Plantaže” i već otkrili i mnoge rezerve, ali i nove ideje za nove biznise. **Digitalno društvo je društvo koje je došlo**. Digitalizacija nije rješenje, to je **sredstvo** za poslovanje u novim uslovima...

Koje promjene će digitalizacija unijeti u način poslovanja, u način ponašanja ljudi, u način razmišljanja, to još ne znamo, ali će se učiti tokom tog procesa. Istina, imamo neka iskustva iz dosadašnjeg perioda epidemije.

Znači, ja insistiram na razvojnom pogledu, na okretanju viziji razvoja.

Zato treba raditi na novim projektima! Potrebno je da kompanije i u ovom vremenu pripremaju nove razvojne projekte.

Ključna mjera za to je **otvaranje razvojnih kreditnih linija**... Niko ne treba da se plaši kredita ukoliko ga uloži u profitabilnu proizvodnju i usluge. Kredit je opterećenje kada ide u potrošnju!

Ko treba da stvara te linije?

Pa ne samo država preko IRF-a!

Što je sa bankarskim sektorom? O njemu neću da govorim, ali bi banke morale da isprate sada svoje klijente, da im pomognu, jer to sve što one danas imaju je upravo od tih klijenata!... Ko će im biti klijenti – ako upadnu u probleme?

Posebnu ulogu će u sprovođenju ovih mjera imati Centralna banka Crne Gore.

Treba se pripremati za **razvojne linije iz inostranstva!** One se najavljuju (Evropska Unija, Evropska investiciona banka, Svjetska banka, MMF...)... **Opet su to primarno zadaci kompanija!**... Ne države!... Odnosno, ne treba čekati da država podstiče, da šalje obavještenja i sl. Država treba da pomogne inicijativu kompanije! Ne čekati, ne očekivati od drugih – imati hrabrost da se realizuju sopstvene inicijative! Na ovim principima se zasniva jedna od najvećih naših kompanija, kompanija “Plantaže”...

Mislim da pogled sa države, koji je sada i previse snažan, treba da se usmjerava ka **prihodima sa tržišta (kupcima, potrošačima u Crnoj Gori i na stranom tržištu)!...**

Moramo biti svjesni da država ima mnogo obaveza da bi mogli da funkcionišu sistemi na kojima ona počiva. Odnosno, za koje je ona odgovorna. Ne treba smetnuti sa uma da će se sa padom privrednih aktivnosti smanjiti prihodi države i da će budžet biti u krizi. Što se tiče novog zaduživanja, treba biti **maksimalno obazriv**. Privreda treba da joj u tome pomaže, a ne da od nje suviše mnogo očekuje.

Za mene su ključ ove situacije **razvojni projekti** koji uključuju digitalizaciju, razvojni krediti i međunarodno finansijsko umrežavanje! Ipak, u osnovi svega su **LJUDI!**... Ne LJUDI – partija i birokratija, već **ljudi struke!**... Epidemija je pokazala kako je politika efikasna kada uvažava struku!... Zašto tako ne bi bilo i u svim ostalim oblastima?

Ja bih kao zajedničko za ova tri bloka istakao:

- 1) Da se **administracija** svede na minimum. Da se sve zapravo organizuje za dan!... Brzina je važna. Zar ova situacija nije pokazatelj da se sve može ubrzati! Da se ne igramo nekih birokratskih kriterijuma i procedura. Svako usporavanje je korak ka većim troškovima! Svako odlaganje ugrožava opstanak i razvoj kompanije.
- 2) Potrebno je da se radi na **komunikacionoj strategiji**. Ne treba samo da se mjere ponavljaju i objašnjavaju. Mislim da treba da to bude komunikacija koja razvija **duh** zajedničke energije, strast stvaralaštva, preguće, nadu... Zato ni ne treba koristiti riječi: „preživljavanje“, „kada ovo prođe“, „nesavladive teškoće“ i sl. Potrebno je angažovati tim mladih komunikologa (psihologa), kao i mlade dizajnere i umjetnike. Vrijeme statične slike i nedinamičkih intervjuja je prošlo – mladi ljudi traže dinamiku i sliku!

IV blok

Četvrti blok se odnosi na nauku i umjetnost... Zapravo, na svim diskusijama o ekonomiji ubuduće treba da sjedi i dr Sanja Damjanović, ministarka nauke. Ja smatam da će samo one zemlje koje budu strateški razvijale nauku i tehnologiju, kao i umjetnost, uz učešće prava i demokratije, moći da opstaju kao slobodne zemlje.

Postkoronsko doba je doba daljeg razvoja informatike, informacione tehnologije, Blockchain-a, Internet of things, Big data... To je doba digitalizacije i digitalne transformacije ukupnog društva.

Ako je išta pozitivno pokazala epidemija, jeste to da su se u javnosti pojavili neki novi mladi ljudi sa savremenim, tehničko-tehnološkim znanjem i pogledima na život... Borba protiv COVID-19 je pokazala kao da postoji neka „**potisnuta**“ Crna Gora! Crna Gora

nezainteresovana za javne promocije i politiku. Pogledajte samo predavanja profesora osnovnih i srednjih škola tokom online nastave i doći ćete do zaključka koliko imamo sposobnih mladih ljudi. Zašto ih nema u javnosti? Naša javnost je „zauzeta“ jednom političkom-NGO elitom koja zna sve istine iz ovog svijeta i na svakoga ko malo izviri iznad prosjeka se nemilosrdno obruši! Tako, lažne vijesti („fake news“), blaćenje ljudi postaju „normalni“ dio našeg duha koji ove mlade, sposobne ljude „tjera“ sa scene, čak i iz zemlje. Bio sam srdit kada je jedan psihoanalitičar našeg doba na televiziji izjavio kako je on iznenađen da u Crnoj Gori postoje 3-D tehnologije i da postoje ljudi koji na njima rade. Moram da kažem da na UDG-u desetine studenata u posljednje 4 godine se obučavaju i rade u našoj 3-D laboratoriji, da je većina asistenata sa tim tehnologijama familijarna, kao i da u više osnovnih i srednjih škola postoji 3-D tehnologija. A sve je ovo nastalo kao aktivnost Ministarstva nauke.

Potrebno je te mlade ljude, studente podržati da realizuju svoje ideje za biznis, kao i svoje start-up ideje, bilo preko specijalne **kreditne linije IRF-a**, ali bez mnogo administracije i traženja hipoteka, bilo preko **povećavanja i onako malog budžeta za nauku** (makar za još toliko koliko je sadašnji budžet), kao i otvaranje nekih **međunarodnih kreditnih linija za inovativne projekte**... Isto tako, smatram da bi i Vlada i Predsjednik države trebalo još više da lobiraju za dobijanje Instituta kancer terapiju, što je ideja ministarke Damjanović, kojoj se profesionalno i strasno posvetila.

Mislim da bi izgradnja tog Instituta bila veliki podstrek razvoju naše nauke, kao i razvoju tzv. naučnog i zdravstvenog turizma. Meni se čini da je ova kriza pokazala da i male zemlje imaju neku šansu u novim okolnostima da postanu „male sile“, prije svega u zdravstvu i nauci! Ja bih savjetovao da se, nakon ove krize, fokusiramo na te niše.

Generalno, i srednje škole i univerziteti bi trebalo mnogo više da se okrenu pripremi mladih, odnosno učenika i studenata za post-koronsko vrijeme. U tom smislu, IRF bi trebalo da otvori liniju podrške idejama učenika i studenata.

* *
*

Bez ovih novih ideja, novog stvaralaštva, nauke i inovacija, bez mladih ljudi, ja ne vjerujem u brz oporavak!

Novo vrijeme traži nove ljude! Novo vrijeme traži novo razmišljanje! Moramo „iskakati“ iz tzv. zapečaćenog vremena!

* *
*

„Stvari se nikada ne mijenjaju borbom protiv postojeće stvarnosti.“ (Kineska mudrost)

Ako želimo nešto promijeniti, moramo izraditi novi model!

Zbog čega će stari biti napušten!

Ne želim da govorim o finansijskoj situaciji. Ne znam ni finansijske bilanse države. Skrenuo bih pažnju na:

1. Kako uključiti depozite, i privrede i stanovništva, koji se još ne smanjuju, kao jedan od finansijskih izvora za razvojno prevazilaženje ovih situacija, a posebno imajući u vidu najavu da će se otplata kredita odložiti.
2. Da li treba pratiti fizičku količinu eura u Crnoj Gori, imajući u vidu da su svi oblici štampanja eura u Crnoj Gori u padu, a to su: turizam, doznake iz inostranstva, uplate moreplovaca, strane direktne investicije i sl, što uz veliki uvoz (odliv eura) može, u slučaju dužeg trajanja ove recesije, da dovede do fizičke nestašice eura.
3. Da li raditi na rezervnoj varijanti – uvođenju digitalnog plaćanja, odnosno digitalnog novca, što bi ubrzalo cirkulaciju eura?

U Podgorici, 13.04.2020. god

4. Vlada mora da ubrza proces informisanja o sprovođenju mjera na dnevnoj osnovi. Potrebno je puno ažuriranih informacija da bi Vlada upravljala ovim procesom.

*   *
*

Možda ovaj moj pristup mnogima izgleda nemoguće. Život me je naučio da ništa nije moguće **kao** ono što sada izgleda nemoguće!

U Podgorici, 13.04.2020. god

Prof. dr Veselin Vukotić